

CÂHİLİYE TOPLUMUNDAN MEDENÎ TOPLUMA GEÇİŞ SÜRECİ: YENİ BİR SOSYAL DÜZENİN DOĞUŞU

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Salih ARI
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

The Transitional Process from the Jahiliyya to Civilised Society: The Rise of New Social System

This study consists of two parts; In the first part, the social and religious structure of the society during the early years of Islam was examined. In the second part the transition period from the pre-Islamic Society to the Islamic Society established by the Prophet Muhammad, and the various stages of the this period were studied. After emphasizing the importance of religion for humans, the ideal society that Islam aims to establish was explained. The typical features of pre-Islamic society, Islam's view of the cultural heritage of this society, the reasons for Quraysh opposition to the Prophet, the alternatives Islam offers to societies, the organization and the basic feature of Islamic society were handled.

GİRİŞ

Yüce Allah, mesajını insanlara iletmek, "anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hükmetmek üzere"¹ tarih boyunca peygamberler ve onlarla birlikte kitaplar göndermiştir. İnsan ancak peygamberlerin getirdiği mesaj yardımıyla ilâhî hakikatin mahiyetini kavrar ve her türlü davranışının karşılığını başka bir alemde göreceğini öğrenir. Milletlerin ve nesillerin ihtiyacına

¹ Bakara 2/213. İslâm'ın tarih ve toplum düşüncesinin temelini veciz bir şekilde açıklayan bu âyet-i kerimenin tamamının meali şöyledir: "İnsanlar bir tek ümmet idi. Allah peygamberleri, müjdeciler ve uyarıcılar olarak gönderdi; onlarla beraber, anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hükmetmek üzere, içinde gerçekleri taşıyan kitabı indirdi." Bu âyette bir tarih özetlenmektedir. İnsanların birlik olan tabiatı, peygamberlere olan ihtiyaç, anlaşmazlık anında başvurulacak merci, hukukun yeri ve hükmetmenin temel sorunu gibi konular, bu kısaca ama özlü formülün içinde yer almaktadır.

ve eşyanın durumuna göre mevzulara ayrılan ilâhî mesaj, nihayet İslâm'ın getirdiği en son şekle bürünmüştür. Bütün peygamberler, aslında sadece bu dinle gelmişlerdir. Hepsi tevhide çağırıp şirkten vazgeçirmeye çalışmışlardır. Bu Peygamberler doğru yoldan sapanları insanlığın ilk ve gerçek dinine ve insanın yeryüzündeki hayatına ilk başladığı zaman, Allah'ın hidâyeti üzere kurulan tek ümmet haline döndürmek için gönderilmişlerdir. Bu anlamda Hz.Muhammed (s.a.s.) ise, hem içinde yaşadığı toplumu hem de kendisinden sonra gelecek olan insan neslini tevhid dinine çağırarak için gönderilen son peygamberdir.

İNSANLAR İÇİN DİNİN ÖNEMİ VE ANLAMI

Tarihin bütün dönemlerinde ve bütün toplumlarda daima kendisiyle karşılaşıl-
lan evrensel bir olgu olan din, insanı hem içten hem dıştan kuşatan, onun düşünce ve davranışlarında kendini gösteren bir disiplindir. Kişi tarih boyunca kendisinin insan üstü bağları bulunduğunu, ihtiyaçları için onu aşan bir yüce kudrete yönelmesi gerektiğini düşünmüştür. Din insan toplumunu her zaman kokuşmaktan, çürümekten, mahvolmaktan kurtaran bir medeniyet mimarıdır.² Din toplum için huzur, düzen ve esen kaynağıdır.

Din, insanın varlığıyla özdeş konulardan birisidir. Çünkü insan gerçek varlığının farkına onun kucağında varabilmiş, kendisi ve çevresi hakkında derli-toplu bir açıklamayı onda bulmuştur. Bugün dinin mahiyeti üzerine ileri sürülen yanlış görüşlerin büyük bir kısmı Batının Hıristiyanlık üstüne yaptığı genellemelere dayanmaktadır. Batılılar önce dini ilahî kaynaktan tecrit edip sonra onu akıl yoluyla ya insanın temel eğilimlerinden (hatta zaaflarından) türetmeye çalıştılar, ya da toplumsal fonksiyonlara dönüştürmeye çabaladılar. Bu çerçevede felsefe onu sırf bir aşkın varlık olayı olarak düşündü.³ Bu da dinin sosyal hayattaki fonksiyonunun yeterince anlaşılmasına neden oldu.

Sözlükte "teslim olmak, itaat etmek, boyun eğmek" gibi anlamlara gelen İslâm, genel manada, kainatın işleyiş mekanizmasıdır. Zira canlı cansız her şey Allah'ın iradesine uymak zorundadır. Bu anlamda din, hayatı, evreni, toplumu ve kısaca her şeyi şekillendiren yasalar bütünüdür.

İslâm, Batı düşüncesindeki "sadece ruhanî hayatı düzenleyen bir sistem" anlamında bir din değildir. O ne bir mistik inanç ne de bir felsefedir. Diğer dinlerden farklı olarak o, çeşitli kültürel vaziyet ve durumlarla uzlaştırılması mümkün olan, aklın rûhî bir yöneliş ve görüşü de değildir. Bilakis o, başlı başına bir kültür alemi ve sınırları belli bir sosyal nizamdır. O, Allah'ın yarattıkları için koyduğu kanunlara uygun bir hayat tarzı ve yoludur. Onun en büyük görevi, insan hayatının maddî ve manevî tarafları arasında tam bir uzlaşma meydana getirmektir.⁴ İslâm, hayatın maddî ve manevî yönüne ait kurallar getirmiş ve diğer bazı dinlerin aksine kendinden önceki gelenek ve mirasa yeni biçim ve mana kazandırmıştır.

² Günay Tümer, "Din", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), I X, 317.

³ Mustafa Aydın, İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı, İstanbul 1991, s. 14.

⁴ Muhammed Esed, Yolların Ayrılış Noktasında İslâm, (çev. Hayreddin Karaman), Ankara t.y., s. 18-22.

İSLÂM ÖNCESİ TOPLUMUN TEMEL ÖZELLİKLERİ

İslâm öncesi Arapların dinî ve sosyal hayat telakkilerini ifade eden “Câhiliye”, sözlükte bilgisizlik, atılganlık ve barbarlık gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak da İslâm ile İslâm öncesi arasındaki inanç ve kültürel farklılığı ifade etmektedir. Yani Câhiliye sıradan bir bilgisizlik değildir. Bu kelime Kur’ân-ı Kerim’in pek çok yerinde kullanılmıştır. Bu âyet-i kerimelerde Câhiliye kelimesine toplum hayatını ilgilendiren değişik yerlerde değişik anlamlar yüklenmiştir. Âl-i İmrân sûresinin 154. âyetinde, bazı münafıkların Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinin “Câhiliye zannı” na benzediği belirtilerek câhiliye kelimesi İslâm öncesini ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Nüzül sırasına göre câhiliye teriminin geçtiği ikinci âyette Hz.Peygamber’in hanımları, “İlk Câhiliye devrindeki kadınlar gibi açılıp saçılmayın”⁵ şeklinde ikaz edilirken yine İslâm öncesi döneme işaret edilmiştir. Üçüncü âyette “Câhiliye taassubu” (hamiyetü’l-câhiliye) üzerinde durulmaktadır. Burada Hudeybiye Antlaşması sırasında (6/628) müşriklerin ve Hz.Peygamber’le Müslümanların içinde buldukları farklı ruh halleri tasvir edilirken, “O zaman kafirler kalplerine taassubu, Câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi; Allah da Resûlü’ne müminlere sükûnetini indirdi ve onları takva sözü (kelime-i şehadet) üzerinde sabit kıldı”⁶ buyurulmuştur. Bu âyette Câhiliye çağının taassup ve barbarlığına, müşrik toplumun hayatına hakim olan şiddet, kin ve nefrete işaret edilmektedir. Câhiliye kelimesinin yer aldığı dördüncü âyette ise, “Yoksa onlar Câhiliye idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir toplum için hükümlerini Allah’tan daha güzel kim vardır?”⁷ şeklinde yine İslâm öncesi döneme, o dönemin insanlar arasında farklı uygulamalarda bulunan haksız ve zalim idaresine dikkat çekilmektedir. Câhiliye dönemi Arapları Allah’ı hakkıyla bilmedikleri, O’na şeksiz ve şirksiz iman etmedikleri, gerek ferdi gerekse içtimâî hayat itibarıyla bilgiden, nizamdan, sulh ve sükundan uzak oldukları, güçlü ve asil sayılanları daima haklı kabul ettikleri ve adaletten yoksun bir hayat yaşadıkları için bu döneme Câhiliye denilmiştir.⁸

Câhiliye kültürünün en belirgin çizgileri şöyle gösterilebilir: Din ve inanış olarak putperestlik yaygın hale gelmişti. Her kabile ferdi kendi kabilesinin veya başka kabilelerin putlarına azamî saygıyı göstermek mecburiyetindeydi. Put ise görünmeyen ruhsal varlıkların somut bir şekli veya bir aracı idi. Nihâî bir ilah değildi. Putlar bir anlamda kabile ve aşiretlerin özerkliğini simgelemekle kalmıyor, onları bir arada tutan soy bağına da destek veriyorlar. Toplumda ahlak, mürüvvet, cömertlik ve şeref gibi olgular tam bir gösterişe ve kaba kuvvete dönüşmüş; içki, kumar ve fuhuş alabildiğine yaygınlaşmış, aile çözülmüştü. Kabile asabiyeti, zorbalık, zulüm, haksızlık, adaletten, sulh ve nizamdan yoksunluk, çapulculuk, insan haklarını çiğnemek, insanların soylarından dolayı ayıplanması veya üstün görülmesi, çocukları öldürmek, kız çocukları toprağa gömmek, vahşiyâne hareketler, kan davası gibi davranışlar o döneme damgasını

⁵ el-Ahzab 33/33.

⁶ el-Feth 48/26.

⁷ el-Maide 5/50.

⁸ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, DİA, VII, 17.

vurmuştu. Bunun yanında Arapların güzel davranışları da vardı. Bunlara "Arapların faziletleri" (Fedâilü'l-Arab) denilir. Bağımsızlık ve özgürlüklere düşkünlük, yiğitlik (mürüvve: kavgada cesaret, felaket anında sabır, zayıfı korumak, güçlüye karşı koyma), cömertlik, ahde vefa, misafirperverlik, kendilerine sığınanları himaye etme, kanaatkarlık ve sabır bunlardandır.⁹ İslâm, Câhiliye dönemindeki Arapların güzel davranışlarına sahip çıkmış onları korumaya çalışmıştır.

Câhiliye kültür ve ahlakıyla ilgili fazla abartılara girmeden bizzat hem Câhiliyeyi hem de İslâm'ı görmüş biri olan Cafer b. Ebî Talib'in Câhiliye yaşamını nasıl betimlediğine bakmak yararlı olacaktır. Bilindiği gibi bu zat Habeşistan'a hicret ettikten sonra Habeş Kralı Necaşi'ye aynen şöyle hitap etmişti: "Ey Hükümdar! Biz Câhiliye zihniyetine sahip bir kavimdik; putlara tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık; akrabalık bağlarına riâyet etmez, komşuluk haklarını tanımazdık. Güçlü olanlarımız zayıfları ezerdi. Uzun müddet bu halde yaşadık. Sonra Allah bize aramızdan soyunu, doğruluğunu, güvenilirliğini ve namusluluğunu bildiğimiz bir Peygamber gönderdi. O bizi Yüce Allah'ın birliğini tanımaya ve ona ibadet etmeye çağırırdı. Ağaç ve taştan yaptığımız putlara tapmaktan Allah'a ortak koşmaktan uzaklaştırdı. Bize doğru söylemeyi, emanete ve akrabalık bağına riâyet etmeyi, komşularla güzel geçinmeyi; haramdan, kan dökmekten sakınmayı bildiriyor; fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadına iftira etmekten menediyor ..."¹⁰

İslâm'ın teolojik yapısında ilahlıkla ilgili iki anahtar kavram vardır. Tevhid ve şirk. Tevhid, bütün kainatı bu dünya-öte dünya, tabiat-tabiatüstü, madde-mana, ruh-beden diye bölmeden "vahdet/birlik" halinde görmektedir. Bu haliyle de o, yalnızca Tanrının sayısını bir bilmek demek değildir. Şirk ise kainatı dağınık zıtlık ve çeşitlilikleriyle, birbiriyle çatışan, çekişen, çarpışan kutuplarla, eğilimlerle, geleneklerle, gayelerle ve iradelerle dolu, ahenksiz bir kalabalık olarak görmek demektir.¹¹ Şirk inancının temelinde Allah'tan başka kişi, sınıf ya da varlıklara Allah'ın ulûhiyet ve rubûbiyetinde pay ayırmak söz konusu iken Tevhid inancında Allah'ı birlemek, yani O'na hiçbir şeyi ortak koşmamak ve ulûhiyet ve rubûbiyetinde hiç kimseye pay ayırmamak esastır.¹²

İslâm'ın doğuşu sırasında sayıları az da olsa tek Allah inancına sahip Hanifler toplumunda bulunuyordu. Hanifler İslâm dininin müjdecileri durumunda olup İbrahim (a.s.) dinini ihya edecek bir peygamberin gönderilme zamanının yaklaşmış olduğunu insanlara tebliğ ederlerdi. Hicaz'daki insanların çoğu putperest olmalarına rağmen Yüce Allah'ın varlığını bilirlerdi. Onun varlıkları yaratan yüce bir hikmet sahibi olduğunu, yağmur yağdırıp âlemde tasarruf ettiğine inanırlardı.¹³ Ancak bu inanç ölümden sonraki hayat inancının aktifliğinin

⁹ İbrahim Sarıçam, Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı, Ankara 2003, s. 42.

¹⁰ Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişam (218/833), es-Siretu'n-Nebeviyye, (thk. Mustafa es-Sakâ v.dğr.), I-IV, Kahire 1355/1936, I, 359; Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed el-Cezerî (İbnü'l-Esir) (630/1232), el-Kâmil fi't-Tarih, (thk. C.J. Tor nberg), I-XII, Beyrut 1982, II, 80.

¹¹ Ali Şeriatî, İslâm Sosyolojisi Üzerine, (çev. Kamil Can), İstanbul 1980, s. 97.

¹² Cevad Ali, el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, I-X, Bağdat 1993, VI, 35-36; Kadir Canatan, "İlk İslam Toplumunun Oluşum Biçimi", Kitap Dergisi, Sayı: 48, Şubat 1991, s. 77.

¹³ Mahmud Es'ad, İslâm Tarihi Tarih-i Din-i İslâm, (sad. Ahmed Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı), *Dipnot devamı* →

den tecrit edilmiş soyut bir telakki idi. İslâm ise alemlerin Rabbi, din gününün sahibi, yaratan ve yöneten bir Allah inancı getirdi.

Hanif tabirinin daha çok, batıl ve sapık inançlardan kurtulup Hz.İbrahim'in dinine bağlı olarak yaşayan kimseler için kullanıldığı söylenmiştir. Bununla birlikte Cähiliye hanifleri için şöyle bir tavsifin yapılmış olduğunu da görüyoruz. "Hanif, Cähiliyede sünnet olan, Ka'be'yi ziyaret eden kimselerdir. Araplar, İbrahim (a.s.)'in dininden olduğunu söyleyen, sünnet olan ve Ka'be ziyaretinde bulunan herkesi hanif saymıştır. İslâm dini geldiği zaman haniflik devam etmiş; haniflere ise müslüman denilmiştir. Ayrıca İslâm öncesi dönemde putlara tapmayan, ölü hayvan eti, kan, dikili taşlar için kesilen kurban eti yemek, şarap içmek, kız çocuğunu diri diri toprağa gömmek gibi topluluklarda çok yaygın olan fiilleri işlemeyenlere, başkalarına bu işlerin kötülüğünü söyleyenlere de hanif denilmiştir.¹⁴

İslâm öncesi Arap yarımadasında hayat yerleşik (hadarî) ve göçebe (bedevî) olarak iki şekilde incelenebilir. Ancak yerleşik hale geldikten sonra Hicaz'daki şehirli kabile yapısı sürecinde oldukları gibi sosyal hayatlarında da yine bu süreç kapsamından dışarı çıkmamışlardır. Çünkü kabile teşkilatı o toplumun temel yapısıydı. Sosyal hayat açısından şehir halkı ile köy ve bedevî halkı arasında sağlam bağlar bulunuyordu. Esasen çöl şartlarında yaşamayı sürdürmek için kabile dayanışması bir zorunluluktan ibaretti. Hem tabiat hem hasım güçlerin durumu bunu gerektiriyordu. Şehir halkının hayatları da toplumsal asabiyet temeli üzerine kurulmuş bulunuyordu.¹⁵ Bunun için herkesin soyuna bağlanması, bir "biz duygusu" içinde olumlu-olumsuz şartları üstlenmesi gerekiyordu. Bu toplumda yaşayan kişiler, zalim veya mazlum olsun kendi kabile mensuplarına yardım ederlerdi. Böyle bir asabiyet duygusundan haberdar olan Hz.Peygamber (s.a.s.) sahabilere: "Zalim veya mazlum olsun kardeşine yardım et" diye buyurduğunda sahabiler: "Ey Allah'ın Rasûlü, mazluma yardım ederiz de ya zalime nasıl yardım ederiz?" diye sormuşlardı. Bunun üzerine Hz.Peygamber: "Zalimin yapacağı zulme engel olarak ona yardım edersiniz"¹⁶ diye buyurmuştu.

Kabile toplumundan her kabilenin bir genel lideri ayrıca her aşiretin de kendine özgü bir lideri vardır. Aynı soydan gelen şahısların oluşturduğu ve bir lider etrafında kenetlenmiş fertlerin birbirine kan, nesep yoluyla bağlandıkları insan topluluğundan ibaret olan kabile ve aşiret düzeni belli bir hiyerarşi tanımaktadır. Kabile daha çok, erkek soyundan gelen akrabalık bağına dayanır. Fakat dışarıya tamamen kapalı değildir. Hilf (antlaşma, ittifak), civâr (resmî koruma teminatı) ve korumaya alma, dost kılma (velâ) yoluyla akrabalık bağı kurulabilirdi.¹⁷ Burada dikkat edilmesi önemli olan, hilf oluşumlarının bir kabilenin diğerine karşı

→ →

İstanbul 1995, s. 263, 275.

¹⁴ Bkz. İbn Hişam, I, 239-240; Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr (711/1311), Lisânu'l-Arab, I-XVIII, Beyrut 1993, IX, 57-58; Cevad Ali, VI, 449-458; Mücteba Uğur, Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumuna, İstanbul 1980, s. 13.

¹⁵ İzzet Derveze, Kur'an'a Göre Hz.Muhammed'in Hayatı, (çev. Mehmet Yolcu), I-III, İstanbul 1995, I, 39-41.

¹⁶ Muhammed b. İsmail Buharî, (256/870), Sahihu'l-Buharî, I-VIII, İst., t.y., "Mezâlim", 4 (III,98)

¹⁷ Sarıçam, s. 35-36.

müttefiklerini arttırmak (yahut azaltmak) suretiyle güç dengesini etkilediğidir. Yine kişi kendi dengini aradığı için, hilf oluşumunu -özellikle tüccar arasında-sınıf oluşumunun bir başlangıç aracı haline geliyordu.¹⁸

Kendisine seyyid veya şeyh denilen, bazen de emir, rab ve melik gibi lakaplar da verilen kabile başkanı, eşit hak sahipleri arasında kabile toplantısında seçilirdi. Başkan adayında yaş, cömertlik, kahramanlık, sabır, hilim, tevazu ve etkili konuşma kabiliyeti gibi hasletler aranırdı. Bu hasletler kabilelere göre farklılık arz edebiliyordu. Kabile başkanlığı prensip itibarıyla irsî değildi; fakat eski başkanın çocukları kabiliyetleriyle temayüz ederlerse başkanlık onun ailesinde kalmaktaydı. Kabile başkanının görevi emretmekten çok hakemlik yapmaktı. Kabile toplantılarını idare eder, diğer kabilelerle ilişkilerde kabilesini temsil eder, kabile üyeleri arasında ortaya çıkan ihtilafları çözerdi.¹⁹ İslâm'ın tebliğ ve yayılma sürecinde bir kabile ya da aşiretin başkanının İslâm'a girmek için direnmesi bütün kabile ve aşiret üyelerinin İslâm'ı kabule yanışmasını engellediği gibi kabile başkanının müslüman olmasıyla diğer bütün kabile üyelerinin de toplu olarak İslâm'a girdiklerine dair İslâm tarihçileri pek çok örnek vermektedirler. Medine'ye Kur'ân öğreticisi olarak gönderilen Mus'ab b. Umeyr'in, Sa'd b. Muaz'a İslâm'ı tebliğ etmesi üzerine müslüman olan Sa'd'ın kabilesine mensup olan bütün fertler bir gün içerisinde İslâm'ı kabul etmişlerdi.²⁰ Böylece Müslümanlar Medine'de daha güçlü bir konuma gelmişlerdi.

Câhiliye döneminde kabile bireyleri hürler, mevlâlar ve kölelerden oluşuyordu. Kabilenin esas üyesi olan hürler toplumun birinci sınıf vatandaşı idiler. Kahinler, şairler ve savaşta ün yapmış insanlar diğerlerine göre üstün kabul ediliyorlardı. Kadının durumu son derece vahim idi. Cemiyetten horlanan fikirlerine başvurulmayan, âdet günlerinde eve bile sokulmayan kadınlar, miras hakkından da mahrum idiler.²¹ İslâm sayesinde kadın toplumda saygın bir konuma kavuştu.

Kabile, sosyal bir birim olarak kalmakla beraber Hz.Peygamber, onu ümmet içinde eritmeye çalıştı.²² Hiç kuşkusuz İslâm'ın geldiği toplumda onu düzenlemeye yönelik bazı değer ve ilkeler de mevcuttu. Yukarıda bahsedilen, yiğitlik, cömertlik, zayıfı korumak, güçlüye karşı koyma, ahde vefa, misafirperverlik bunlardandı. Yani toplumda kendisine sığınanı koruyan, eli açıklıkta dillere destan olan kimseler bulunuyordu. Yine toplumda hakları gasp edilen insanlara yardımcı olan Hilfu'l-fudûl gibi cemiyetler de mevcuttu.²³

¹⁸ Mahmud İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadi Şartlar", (çev. Mustafa Özel), İktisat ve İş Dünyası, Aralık 1993, s. 19.

¹⁹ Sarıçam, s. 36.

²⁰ İbn Hişam, II, 79-80; Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1980, I, 167-168.

²¹ M. Ali Kapar, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, I-V, İstanbul 1994, II, 325-326.

²² Abdulaziz Durî, İlk Dönem İslâm Tarihi-Bir Önsöz-, (çev:Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s.76.

²³ Hilfu'l-fudûl cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Salih Arı, "Hilfu'l-fudûl Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü", Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Van 1998, Sayı: II, ss., 374-384.

İslâm'ın doğduğu sırada merkezî bir siyasal teşkilatlanmadan yoksun olan Araplar ayrı ayrı ve özerk kabileler halinde yaşıyorlardı. Kendi aralarında belli başlı on aşirete ayrılan Kureyş, İslâm'ın doğduğu kent Mekke'de büyük bir nüfuzla sahipti. İslâm'ın doğuş döneminde Mekke'de aristokratik bir site devleti vardı. Mekke'nin idaresi ile ilgili değişik görevler bulunmaktaydı. Bu görevler ve görevi yürüten kabileler şunlardır: Nedve: Mekke'nin ve Kureyş kabilesinin önemli işlerinin görüldüğü Darû'n-nedve'deki başkanlık görevidir. Bu görev Abdüddaroğullarının elinde idi ve Nedve adı verilen kurul burada toplanırdı. Nikah merasimleri burada yapılır, erkek çocuklar burada sünnet edilirdi. Ordu komutanları savaşa çıkarken sancağı buradan alırlardı. Barış zamanında sancak meclis salonunda muhafaza edilirdi. Sikâye: Haşimoğullarının elinde olan bu görev, hacıların su ihtiyacının karşılanması içindi. Ukâb: Kartal veya karakuş anlamına gelen Ukâb, Kureyş'in sancağı idi. Savaş sırasında ortaya çıkarılır ve onu ordu komutanı taşırdı. Hz.Peygamber zamanında bu görev Benî Ümeyye'den Ebû Süfyan b. Harb'in uhdesindeydi. Rifâde: Benî Nevfel'in elinde olan bu görev Mekkelilerden para toplayıp fakir hacılara yemek vermek göreviydi. Liva: Kureyş'in bayrağını taşıma imtiyazıdır. Abdüddaroğullarında idi. Hicâbe (Sidâne): Ka'be'nin perdedarlığı, bakımı ve anahtarının muhafazasıdır. Abdüddaroğullarından Osman b. Talha'da idi. Meşûra veya Meşveret: Kureyş kabile reislerinin bir işe karar vermeden önce bu işe bakan kimseyle istişare etmeleridir. Benî Esed'in elinde idi. Eşnâk: Diyetlerin ödenmesi ve zararların tespiti görevidir. Teymoğullarının elinde olan bu görevi Hz.Ebû Bekir yerine getiriyordu. Kubbe ve E'inne: Kubbe, savaş zamanında bir çadırın kurulması ve Kureyşlilerin orduya techiz için getirdikleri savaş malzemelerini ve paraları burada toplama görevidir. E'inne ise savaşta Kureyş ordusundaki süvari birliğine kumandanlık yapmaktır. Bu ikisi Mahzumoğullarından Halid b. Velid'in elinde idi. Sifâret: Kureyş'in yabancılar nezdinde temsil edilmesi. Adiy kabilesinin elinde olan bu görevi Ömer b. Hattab yürütüyordu. Eysâr: Bir işe başlamadan önce Ezlam adı verilen oklarla bir çeşit kumar oynamak ve fala bakmak. Cumah'tan Safvan b. Ümeyye bu işe bakıyordu. Hukûme veya Emvâl-ı Muhacere: Bu görev putlara sunulmuş olan malların saklanmasıdır. Beni Sehm'in elinde idi.²⁴ Böylesine güçlü bir idarî yapıya sahip Mekkelî müşrikler kendi statülerini değiştirebilecek her türlü harekete sert bir şekilde reaksiyon göstermişlerdir. Bu gibi sebeplerden dolayı da Hz.Peygamber'e muhalefet etmişlerdir.

KUREYŞLİ MÜŞRİKLERİN HZ.PEYGAMBER'E MUHALEFET ETME NEDENLERİ

Başta Mekke halkı olmak üzere Hicaz yöresindeki pek çok kabileler İslâm'ın gelişinden önce ve sonra da Yemen, Mısır, Suriye, Irak ve İran ile ticarî ilişkiler kurabilmiş ve bu geniş ticaret ağından büyük kârlar elde etmiş bir varlıklı kesim doğmuştu. Özellikle Mekke'de Ka'be ve Hac Menâsıkı'nın bulunması dolayısıyla Kureyş kabilesi Arap Yarımadasında ayrıcalıklar elde etmiş ve bu nedenle

²⁴ Ahmed b. Muhammed b. Abdırabbih el-Endelüsî, (327/939), el-'İkdu'l-Ferid, I-VII, Kahire 1940, III, 313-314; Mustafa Fayda, Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid, İstanbul 1992, s. 30-32; Sarçam, s. 30-31.

sosyo-ekonomik ve siyasal yönden güç bir konumdaydı. Kendi varlıklarını ve nüfuzlarını tehlikeye sokacağı endişesiyle özellikle Mekke'deki ayrıcalıklı sınıf İslâm'a muhalefet etmiş ve yerleşik statükoyu korumaya çalışmışlardır.²⁵ Mekke'nin ileri gelenleri ve kabile liderleri Hz.Peygamber'e şöyle seslenmişlerdir. "Dediler ki: eğer seninle birlikte hidâyete uyacak olursak, yerimizden (yurdumuzdan ve konumumuzdan) çekilip-kopartılırız"²⁶ Peygamberlerin mesajına ilk karşı çıkanların servet, nüfuz ve yetki sahibi olan ayrıcalıklı kimseler oldukları gerçeği Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde²⁷ zikredilmektedir. Bu gerçek tarihsel ve toplumsal ana bir ilke olarak şu âyet-i kerimede net bir şekilde görülmektedir: "Biz hangi ülkeye bir uyarıcı-korkutucu gönderdiysek mutlaka oranın varlıkla şımarmış kimseleri: 'Biz, sizin kendisiyle gönderdiğiniz şeyi tanımıyoruz' dediler."²⁸

Ahlakî olarak hasta olan, putperest ve fanatik Mekke'nin aristokratik zümresi ve onlar gibi düşünen insanlar, babalarından ve atalarından kendilerine miras kalan âdet ve ananelere muhalif bir hareket karşısında kaldıkları zaman, onların ilk işleri bu harekete karşı mukavemet göstermektir. Kureyş büyüklerinin nüfuzu ne derece tehlikeye maruz ise İslâmiyet'e karşı mukavemet de o nispette artıyordu.²⁹ Bu yüzden İslâm'ın açık, net, kararlı ve temel konularda uzlaşma kabul etmez tavrı karşısında Mekke aristokratları reaksiyon gösterdiler. Zira İslâm tek Allah inancına bağlı, ahiret müeyyidesine dayalı bir sosyal düzen getiriyordu. Kureyş liderleri, İslâm'ın tevhid inancının, sadece soyut bir inanç olmadığını; mevcut statü ve dengeleri kökten değiştireceğini hissediyorlardı. Bunun için sadece mukavemetle yetinmediler, kan dökülmesine bile sebebiyet verdiler.

İSLÂM TEBLİĞİNİN SUNDUĞU ALTERNATİFLER

İslâmiyet tevhid inancını getirerek putperestliğe karşı kesin tavır almış, bu inanışın eseri olan ve insan şerefine yakışmayan bütün kötü adetleri ortadan kaldırmış, putlara tapmayı yasaklamıştır. Hukukî ve ahlakî cephesiyle de Cähiliye zihniyetinin bütün tezahürlerini ortadan kaldırarak yerine hilimden kaynaklanan davranışların hakim olduğu yeni bir hayat düzeni kurmuştur. Veda haccındaki meşhur hutbesinde Hz.Peygamber Cähiliye döneminin ribâsını, kan davasını, hac hizmetlerinden olan sikâye (su sağlama) ve sidâne (Ka'be'nin bakımı) dışındaki dinî gelenek ve uygulamalarını yasaklamıştır.³⁰ İslâm ile birlikte topluma sunulan bu yeni dünya görüşü, neredeyse her alandaki sorunlar için kökten çözüm getiren yepyeni alternatifler getirmişti. Mekke'nin varlıklı kesimi

²⁵ Canatan, s. 76.

²⁶ Kasas 28/57.

²⁷ Bkz. En'âm, 6/123; A'râf 7/60, 66, 75, 88, 90; Hüd 11/27; İsrâ 17/16; Müminün 23/24, 33, 38, 46; Zuhuf, 43/23.

²⁸ Sebe' 34/34.

²⁹ Kureyş'in Müslümanlığa düşmanlığının sebepleri için bkz. Mevlana Şibli, en-Nu'manî, Asr-ı Saadet, (trc. Ömer Rıza Doğrul, haz. Osman Zeki Molla Mehmetoğlu), I-V, İstanbul 1978, I, 159-166.

³⁰ Fayda, "Cähiliye", DİA, VII, 18.

mevcut dinî sosyal yapıların kökten değişeceğini görüyorlardı. Bu yüzden de İslâm'a tepki gösteriyorlardı.

İslâm tarihinde Mekke dönemi denilince genelde inanç sisteminin oluşması ve bunların çoğu ferdi seviyede pratikleri akla gelmektedir. Şüphesiz bu görüş, bir kişiliğin inşasını hedef alması bakımından doğrudur. Ancak bu anlayış bizi inanç sisteminin yalnızca Mekke dönemine ait olduğu, Medine de ise yalnız sosyal pratiklerle ilgilendiği dolayısıyla da (bazılarının iddia ettiği gibi) başlangıçta bir inanç sistemi olan İslâm'ın sonradan bir sosyal düzen olmaya yöneldiği gibi bir yanlış görüşe götürmemelidir. İslâm, bu bütünlüğe başından beri sahiptir; değişen şey, söz konusu dönemlerdeki ağırlık derecelerdir. Ancak İslâm'ın meydana getirdiği değişikliklerin, hareketin gerçek boyutunun anlaşılabilmesi için, ilgilendiği ortamın tanınmasında zorunluluk vardır. Çünkü o, toplum üstü bir öze dayanıyorsa toplumsal-kültürel bağlantıları hep göz önünde bulundurmuştur. Yapılan şey gökyüzünde meleklerden oluşacak bir düzen değildir. Adım adım bütün bir Cähiliye kültürüyle hesaplaşmadır, kabul ve redlerdir.³¹

İslâm kendinden önceki kültür ve birikimi bir hammadde olarak kullanmış, yeni bir yörünge çevresinde onlara farklı bir fonksiyon kazandırmıştır. Esasen İslâm'ın bu alandaki başarısı kendini onları kökten reddetmesinden değil, mevcut kültür üstü yeni sentezlere ulaşmasındadır. Vakıa bir hadisinde Hz.Peygamber: "Arapların Cähiliye döneminde hayırlı olanları ilim üzere hareket ederlerse, İslâm döneminde de en hayırlıdırlar."³² buyurmuştur. Bununla Hz.Peygamber, Cähiliye döneminde üstünlüğün neseple ve ecdâdın şerefine izafetle olduğunu; İslâm nazarında ise insanlar arasındaki farkın, fazilet, ilim ve hikmet cihetiyle olduğuna işaret etmiştir.³³

Şüphesiz ayıklanarak kabul edilen kültür unsurlarının yanında tamamıyla reddedilenler de vardır. Pek çok Cähiliye inancı bunların başında gelir. Ayrıca yolculukta önden bir kuşun uçurması, bazı vakitlerin uğursuz sayılması, insanlarla uğraşan gulyabaniler vb. gibi hurafeler reddedilmiştir. Bu çerçevede eysar (fal), kumar, içki ve yaygın olan zina vb. tasfiye edilmişlerdir. Bunların yanında İslâm'ın yeni olarak ortaya koyduğu kendine özgü yüksek değerleri vardır. Bu yeni hayatın önemli bir yaptırımını olan ölümden sonraki hayat inancı başta olmak üzere, birlik, adalet, eşitlik, yaşama güvencesi, mülkiyet, kişiliğin korunması vb. gibi yüksek değerler getirmiştir. Nerede ve nasıl ortaya konursa konsun iyiye kapısını açmış, bunu fıtratın bir gereği saymıştır. Bu ister geçmişlerin bir yolu olsun isterse geleceklerin ortaya koyacağı bir şey olsun. Yine İslâm, kültürel gelişmişliğe paralel olarak günah ve sevap kavramlarını getirmiş, subjektif bir niyet unsurunu bile hesaba katan fevkalade bir inceliğe ulaşmıştır. Cezaları bile kendi arasında bu hassasiyete uygun olarak, dünyevî-uhrevî türlerine ayırmıştır. Bunlar önceki toplumda olmayarak sırf İslâm'ın getirdiği kendine has değer ve ölçülerden sadece birkaçıdır.³⁴

³¹ Aydın, s. 47-48.

³² Buhârî, "Enbiyâ", 8 (IV, 111).

³³ Zeynuddin Ahmed b. Ahmed (893/488) ez-Zebidi, Sahîh-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi, (trc. Ahmed Naim-Kamil Miras), I-XII, Ankara 1979, IX, 110.

³⁴ Aydın, s. 100-101.

İslâm Câhiliye dönemindeki kabile taassubundan kaynaklanan bazı haksız uygulamalarına karşı çıkmıştır. "Câhiliye davası" Câhiliye çağrısı demektir ki bir kimsenin kabile mensuplarından yardım istemek için onlara, "Ey filan oğulları, yetişiniz" diye bağırmasıdır. Bu çığılığı işiten kabile halkı toplanarak çağrıyla yapan kimseye, haklı veya haksız, zalim veya mazlum olsun yardım ederdi. İslâm kabile taassubuna dayanan bu şekildeki yardımı ve kan davasını kaldırmış, ihtilâfları adalet ve hukuk kuralları çerçevesinde halletme yolunu tutmuş, suçun ferdiliği esasını kabul etmiş, bundan dolayı Câhiliye davasını sürdürmeyi ve bu şekildeki davete icabet etmeyi de büyük günah saymıştır.³⁵ Hz.Peygamber, "Câhiliye davasıyla hak iddia eden kimse bizden değildir"³⁶ demiştir.

Sosyolojik açıdan bakıldığında İslâm'ın en önemli özelliklerinden birisi, şüphesiz "birincil ilişkilere" önem verilmiş olmasıdır. Bunlar, bayram ve hasta ziyaretleri, davete icabet, mazluma yardım, karşılaştığı kişiyle selamlaşma, küskünlerin barıştırılması, komşuluk ilişkileri, misafire ikram, kapı çalıp girme gibi medenî ilkelerdir. Bu tür birincil ilişki örnekleri ilk bakışta günü birlik davranışlardır, ancak sonuçları bakımından kalıcı ilişkililerdir.³⁷ İslâm'da dinî görevlerin bir kolektif bilinç oluşturma yönü gayet açıktır. Çünkü iyi dikkat edilince görülür ki bunlar genelde bir taraftan aşırı ferdiyetçiliğin zararlarını önlerken diğer taraftan dayanışma ve bağlılık duygularını geliştirmektedir.

Hz.Muhammed (s.a.s.)'in öğretisinin bir bütün olduğu ve insan hayatının hiç bir yönünü ihmal etmediği daha önce belirtildi. Onun getirdiği mesajda, hiç bir zaman "Allah'a ait olanı Allah'a; Sezar'a ait olanı Sezar'a verin" denilmedi; bilakis Hz.Peygamber'e gönderilen Kur'an-ı Kerim'de Müslümanlara düstur olarak şu tavsiye edildi: "Ey Rabbimiz; bize dünyada da iyi hal ver, ahirette de iyi hal ver."³⁸ Onun için, din siyaset ve ahlâk hepsi aynı derecede endişe konusu oldu. Böyle geniş bir sentez, hem kapsamlı³⁹ hem de hayatın her alanında verimli sonuçların elde edilmesine yardımcı oldu.

İSLÂM'IN İNŞA ETTİĞİ TOPLUMUN ÖZELLİKLERİ

Hz.Peygamber ve Müslümanlar Mekke'de 13 yıl süren etkin bir mücadeleden sonra Medine'ye hicret ettiler ve orada bir "ümme toplumu" oluşturmaya başladılar. Ümme toplumu Arap yarımadasındaki egemen yerleşik örgütlenme biçimiyle karşılaştırılırsa yepyeni bir olgu olduğu anlaşılacaktır. Ümme kelimesi ümm kökünden gelir ve yol, niyet gibi anlamları vardır. Bu yüzden ümme, ortak bir inancı, ortak bir amacı paylaşan insanların ortak amaçlarına doğru birlikte yürümek niyetiyle, ahenkli bir biçimde bir araya geldikleri toplum demektir. Diğer kavramlar, kan, toprak birliği ve ortak maddî çıkarları toplumun temel ölçütü olarak aldıkları halde İslâm, ümme kelimesini seçerek, fikrî sorumluluğu ve ortak bir hedefe doğru yürümeyi toplumsal felsefesinin temeli yapmıştır. Değişik dil ve kültürlerde insan topluluklarını gösteren "toplum",

³⁵ Fayda, "Câhiliye", DîA, VII, 18.

³⁶ Buhârî, "Cenâ'iz", 39 (II, 83)

³⁷ Bkz. Zebidî, Sahih-i Buharî Muhtasarı, IV, s. 277-282; Aydın, s. 121.

³⁸ Bakara 2/201.

³⁹ Muhammed Hamidullah, İlk İslâm Devleti, (çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1992, s. 49.

“ulus”, “ırk”, “halk”, “kabile”, “klan” vs. gibi kelimelerin yerini alan ümmet, ilerici bir ruhla doludur ve dinamik, inançlı, ideolojik bir toplumsal görünüş arz eder.⁴⁰

İslâm farklı ırklardan olan insanları, inanç bağı üzerine bir araya getirerek bir ümmet toplumu meydana getirdi. Bu toplum kabile toplumunun aksine soy ve kan bağı temelinde değil akidevi ve fikrî bir temel üzerinde kuruldu. Arap asıllı Ebû Bekir, Fars asıllı Selman, Rum asıllı Suheyb ve Habeşli Bilâl bu toplumun kuruluşunda yer aldılar. Soy ve kan bağı ile inanç ve fikir kavramları arasındaki fark açıktır. İlki kalıtsal ve gayr-i iradî iken ikincisi iradî ve hür seçimle kazanılabilecek bir şeydir. Bu nedenle İslâm toplumu kendi kuruluş temelinde yatan akide ve düşünceyi kabul edenlere sonuna kadar açık bir toplumdur. Sağlam bir inanç sistemine sahip olan İslâm, evrensel boyutlu bir dindir. Hiçbir ilkesinde Arab'ın lehine etnik fark gözetmez. Kur'ân-ı Kerim'de hitap genel anlamda insanlardır. Hz.Peygamber de meşhur Veda hutbesinde ve pek çok hadisinde bütün insanları (nâs'ı) muhatap olarak konuşmuştur.

Ümmet toplumunun oluşumu iki global aşamada değerlendirilebilir. Birinci aşama Mekke'de ve hicret öncesi dönemde gerçekleşen aşamadır ki, bu aşamada gerçekleşen informel örgütlenmenin adı cemaatleşmedir. Müslümanların Mekke'deki toplumsal örgütlenme biçimini belirlemek amacıyla kullandığımız cemaat, aynı ilke ve ideolojiyi paylaşan ve bir lider etrafında toplanmış, siyasi bağımsızlığı olmayan insan topluluğu olarak tanımlanabilir. Ümmet toplumunun Medine'de ve Hicretten sonra gerçekleşen formal örgütlenme aşaması ikinci ana aşama olup bu aşama “devletleşme” aşamasıdır. Bu aşamada informel örgütlenme (cemaat), formal bir örgütlenmeye (devlet) dönüşmüştür. Mekke'de Müslümanlar gayri meşru bir siyasal organizasyon altında ve baskı ortamında yaşarken Medine'de Müslümanlar kendi siyasal organizasyonlarını kurmuşlar özgürlüğe kavuşmuşlardır. Tarihte bütün kurumlarıyla birlikte kurulan bu ilk İslâm Devleti Medine site devletidir.⁴¹ Burada Hz.Peygamber İslâm'ın ahkâmını uygulamaya başlamıştır.

İslâm toplumunun oluşumu ile Hz.Muhammed'e gönderilen vahyin keyfiyeti arasında çok sıkı bir bağlantı bulunmaktaydı. İslâm, Mekke döneminde fertleri sağlam bir inanç temeli üzerinde eğiterek onlarla Allah arasında derin bir bağ kurmasını sağladı. Medine döneminde ise genel olarak bir toplum inşasına yöneldi. Mekke'de Müslümanlar cemaat halindeyken gelen âyetler daha çok tevhid, iman, ve ahlak ile ilgili iken Medine'de gelen âyetler daha çok ahkam ile ilgilidir. Zira Medine döneminde İslâm, toplum olarak teşkilatlanma ve sosyalleşme durumundaydı. Siyasî bağımsızlığı elinde olan bir toplum olarak teşkilatlanırken toplumu yeni baştan düzenleyecek ilke, kural ve yasalara gereksinim duyuyordu. Halbuki Mekke döneminde Müslümanlar bırak kendi hukuklarına göre yaşamayı kendi bireysel ibadetlerini zor yerine getirebiliyorlardı. Bu nedenle ahkâma yönelik âyetler Mekke'de indirilseydi bunun pek pratiğe dökülmesi mümkün olmayacağından anlamı olmayacaktı ve bir kargaşaya sebep olabilirdi.

Hiç şüphesiz Medine'ye hicretin ve orada özgürce bir teşkilatlanmaya geçişin

⁴⁰ Şeriati, s. 151.

⁴¹ Canatan, s. 78.

temelleri daha Mekke döneminde Akabe biatları (621-622) ile birlikte atılmıştır. Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle ümmet toplumunun formal örgütlenme aşamasına geçilmiştir. Birinci Akabe biatından sonra insanlara Kur'an öğretmek üzere Medine'ye gönderilen Mus'ab b. Umeyr bir yıl içerisinde İslâm'ı neredeyse bütün Medine'nin evlerinin gündemine sokabilmeyi başarmış ve İslâm Medine'de bulunan evlerde, ağaçların gölgesinde, yemek sofralarında, sohbetlerde konuşmaya başlamıştır. Böylece Mus'ab mükemmel bir kamuoyu oluşturmayı başarmıştır.⁴²

Medine'de kurulan "yeni toplum" bir hicret olayının akabinde kurulduğuna göre hicret kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Hicret konusunda bugüne kadar çok şey söylendi ve yazılıp çizildi. Ancak sosyolojik açıdan konuyu ele alan İslâm toplum bilimcisi Ali Şeriatî'nin ortaya attığı şu görüş ilginçtir. Ünlü sosyolog, hicretin tarihçilerin göstermek istediği gibi basit bir olay olmadığını, tarihte bilinen yirmi yedi medeniyetin istisnasız hemen hepsinin bir hicretten sonra ortaya çıktığını söyledikten sonra şöyle demektedir. "En sonuncusundan (Amerika) en eskisine (Sümer) kadar bildiğimiz bütün medeniyetler, hicretlerin ardından kurulmuşlardır. Her defasında ilkel bir topluluk, ana yurdunu terk etmediği sürece ilkel olarak kalmış; ancak hicret edip kendine başka bir yurt edindikten sonra medeniyete ulaşabilmiştir. O halde bütün medeniyetler, ilkel toplulukların hicretinden doğmuştur."⁴³

Tevhid akidesinin toplumsal şartlara indirgenmeksizin anlaşılabilmesinin yolu, bir yüksek kültür ortamının oluşturulması ve sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bu ise sonuç olarak yine de toplumsal bir olaydır, ideal bir toplumun oluşturulmasına bağlıdır. Gerçekten de İslâmî hareketin Medine'de yaptığı da bu olmuştur: Tevhid akidesini taşıyabilecek bir toplum kültürü inşa etmek. Sosyolojik verilere göre sürekli bir kültürel ortamın oluşturulma şartlarından birisi, küçük grup yapılarını aşip, geniş bir toplum yapısına ulaşabilmektir. İslâm da bunun için geniş bir toplum yapısı hedef almıştır.⁴⁴ Örnek bir toplum oluşturmak için ciddi adımlar atmıştır.

Hz.Peygamber Medine'ye vardığında kalıcı ve örnek bir toplumun nüvesini oluşturabilmek için birbirini tamamlayan bir seri girişimde bulundu. İlk önce Medineliler'den her yerli ailenin (ensâr) bir muhâcir aileyi yanına almasını teklif etti. Onlara, "İki aile birleşip büyük bir aile teşkil eder ve bundan sonra büyük bir aile olarak çalışıp geçinirsiniz. Büyük bir aile olarak kazancı ve masrafı paylaşırsınız"⁴⁵ dedi. Medineliler Müslümanlar bu sözleri işitince büyük bir coşkuya kapılarak, hiç tereddüt göstermeden öneriyi kabul ettiler. Böylece bu yersiz ve yurtsuz insanlar, hem bir sığınak hem de bir geçim kaynağı buldular.⁴⁶ Böylece formal örgütlenme için önemli bir adım atılmış oldu.

⁴² İbnü'l-Esir, II, 97-98; Hüseyin Algül, İslâm Tarihi, I-IV, İstanbul 1997, I, 254-259.

⁴³ Şeriatî, s. 50-51.

⁴⁴ Aydın, s. 110.

⁴⁵ Muhammed Hamidullah, "Medine Döneminde Peygamberin (s.a.) İcraatındaki Hoşgörü, İslâm, Bilim ve Felsefe, İstanbul 1990, s. 20.

⁴⁶ Müslümanlar arasında kurulan bu kardeşlik akdi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Asım Köksal, Hz.Muhammed (a.s.) ve İslâmiyet, I-XI, İstanbul 1981, I,108-115; Hamidullah a.g.e., s.20-21.

Mekkeli Müslümanların ekseriyeti ve Hz.Peygamber'in kendisi Medine'ye vardıklarında orada bir boşluk, bir karışıklıkla karşılaştılar. Bu bölge, hiçbir zaman bir devlet tanımadı ve orada birbirlerini öldüren kardeş kabilelerden başka bir şey yoktu. Daha fenası halkın tümü henüz müslüman değildi. Birkaç bin Arap, bir o kadar Yahudi, elli kadar Hıristiyan ve Araplar arasında belirsiz sayıda putperest, "herkesin herkesle savaş halinde olması", onların hicretten evvelki durumlarını çok güzel izah eder. Ve işin gerçeği şu idi ki, bu devamlı emniyetsizlik onlara bıkkınlık getirmişti.⁴⁷ Bu yüzden Medineliler, Hz.Peygamber'in mesajını ve onun liderliğini bir kurtuluş reçetesi olarak gördüler.

Ümmet toplumunun formel örgütlenme aşamasında da iki ayrı iç aşama görülmektedir. Birinci aşama, formel siyasal örgütlenmenin toplumsal temelini oluşturan muhâcirlerle ensâr arasındaki bütünleşme (entegrasyon) aşamasıdır. Hz.Peygamber Hicretin hemen akabinde bu iki müslüman kitle arasında bir kardeşlik antlaşması akdetmiş ve yeni hedefe yönelmiş bu iki kitleyi sosyal, psikolojik, kültürel ve ekonomik yönden birbiriyle kaynaştırmıştır. Öyle ki kardeşlik ortaklığı sayesinde muhâcirler yerleşik Müslümanlar tarafından Medine'ye kolayca yerleştirilmiş, ev ve iş sahibi kılınmıştır. Kardeşlik ortaklığı olağanüstü durumlarda Müslümanların ne kadar büyük bir dayanışma ve özveride bulunacaklarına gösterilebilecek tarihsel bir anıttır.⁴⁸ Formel teşkilatlanmanın ikinci aşamasında ise Hz.Peygamber, Medine'de bulunan tüm din ve ideolojilere sahip insanlarla bir antlaşma akdetmiştir.

Hız.Peygamber, Medine'ye geldikten sonra önemli bir kurumun temellerini attı. Müslümanlara bir hareket merkezi tayin etmek amacıyla "Peygamber Mescidi" inşa ettirdi. Bu kurum hemen pek çok İslâm kurumunun farklılaşmamış yapısını meydana getirmektedir. İslâm'ın ilk homojen kurumu olan bu mescid siyasî ve sosyal fonksiyonlara sahip tam anlamıyla bir müessesedir. Peygamber Mescidi, her kurum gibi temel bir düşünceye dayanan ve belli ihtiyaçları karşılayan bir niteliğe sahiptir. Bu fonksiyonların başında şüphesiz bir ibadetin yeri olması gelir. Ancak kısaca Peygamber Mescidi olarak adlandırılan duvarların içinde namaz kılma yeri (Mescid), avlu duvarlarına bitişik ama kapıları içeri açılan Hız.Peygamber ve eşlerine ait evler, elçilerin kabul edildiği bir bölge, öğrenim gören talebelerin barınması için Suffa adı verilen bir yatılı okul ve buna bağlı olarak misafirlerin kalabileceği misafirhane, avlunun bitişiğinde de misafir develerinin konabileceği bir mekan yer alıyordu.⁴⁹ Hız.Peygamber'in inşa ettiği bu mescid, dinî ve kültürel faaliyetlerin yanı sıra devletin önemli meselelerinin müzakere edildiği merkez durumundaydı. Çünkü Hız.Peygamber'den sonra gelen dört halife de aynı yolu takip ederek ilgili talimatı mescidden göndermişlerdir.⁵⁰ Mescid onların döneminde de fonksiyonel bir kurum olarak devam etmiştir.

Muhâcir olarak gelmiş olan Hız.Peygamber (s.a.s.) Medine'de tam bir boşluk ve kaos ile karşılaştı. Zira bu sıralarda yalnız Medine'de değil, bütün orta

⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Devleti*, s. 39.

⁴⁸ Canatan, s. 81.

⁴⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, (çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1981, s. 56-57.

⁵⁰ Kapar, II, 348.

Arabistan'da bir devlet geleneği yoktu. Kabileciliğin ön plana çıktığı aşiret yönetimleri mevcuttu. Derhal değişik kabile ve aşiret reislerini davet ederek onlara merkezî bir teşkilatta (idarede) birleşmelerini teklif etti.⁵¹ Diğer din ve ideolojilere mensup gruplarla da bir arada yaşamının formüllerini aradı. Hz.Peygamber Medine'ye geldikleri ilk andan itibaren Yahudilerle diyalog kurma yolunda çabalar sarf etmiş ve sonunda Yahudi kabilelerinin, Müslümanların ve diğer Medine'de yaşayan müşriklerin temsilcilerini bir araya getirerek diyalogu sağlayabilmiştir. Bu diyalog neticesinde taraflar bir uzlaşma sağlayarak federatif bir sistem içinde beraberce bir arada yaşamayı kabul etmişlerdir. Bu tarihi uzlaşma yazılı bir belge ile temellendirilerek dünyanın ilk anayasal metni ortaya çıkarılmıştır. Bu anayasal metin Medine site devletinin de anayasası olarak kabul edilmiştir. Rasûlullah ise devlet başkanı olarak seçilmiştir. Bütün anlaşmazlıklarda Hz.Peygamber son söz sahibi kılınmış gerek Müslümanların gerekse Yahudilerin din özgürlüğü güvence altına alınmıştır.

Bu anayasanın metni tam ve eksiksiz olarak günümüze kadar gelmiştir ve özet olarak şu maddeleri içermektedir:

- a) Bütün dünyaya karşı yeni ve müstakil bir devletin kuruluşu;
- b) Bu devlet, Mekkeli ve Medineli Müslümanlarla, müşterek müdafaa için birleşip üye olan Medinelilerden teşekkül ediyordu.
- c) Dini hürriyet: Bilhassa Müslümanlar için olduğu kadar, Yahudiler için de.
- d) Hz.Muhammed (s.a.s.) gerek idarî ve adli olsun gerekse kanun koyucu olsun en büyük başkan ve büyük hakim olarak seçildi. (Teşriî ve adli muhtariyetlerini koruyan gayri müslimler için müstesna)
- e) Her grubun masrafları kendine ait olmak üzere müşterek askerî müdafaa
- f) Kan diyetleri için olsun, fidye karşılığı serbest bırakılarak olan savaş esirleri için, kurulan piramit şeklindeki sosyal sigortalar teşkilatı...

Öyle bir devletin temeli atıldı ki bu devletin reisi, ibadeti yönettiği gibi ordularını yönetiyor, kanun vaz ediyor, davalarını hallediyor ve devleti idare ediyor. Ne var ki bu Reis kanundan üstün değildi.⁵² Bütün liderler için örnek ve kalıcı davranışlar sergiliyordu.

İslâm öz olarak vahye dayanır. Toplumsal ihtiyaçlardan hareket etse de hiç bir ilkesi bu olaylarla özdeşleştirilemez. Esasen İslâm, beşerin kendiliğinden bulamayacağı bir değerler hiyerarşisi getirmiş; bu hiyerarşi açısından önceki toplumda varolan kültür unsurlarından bazılarını reddetmiş, bazılarını düzelterek yeni fonksiyonlar kazandırmış, önceden var olmayan bir senteze ulaşmıştır. İslâm'ın orijinalliği de zaten hiç bilinmeyen kültür unsurları getirmesinde değil, tayin ettiği yörünge ve ulaştığı sentezde kendini göstermiştir. İslâm toplumsal etkileşimlerin bir ürünü olmadığı için ferdi ve toplumu şekillendirme gücüne sahiptir. Başlangıçta kendine has bir fert ve toplum inşa etmiş, diğer dinlerde (mesela politeizmde) olduğu gibi, kendisi toplumsal yapılara göre bir muhteva kazanmamıştır. Dolayısıyla da aile, ekonomi, devlet vb. gibi kurumlar üzerinde, içinde bulunduğu toplumun önceki haliyle karşılaştırılamayacak bir değişiklik

⁵¹ Hamidullah, İslâm Devleti, s. 30.

⁵² Hamidullah, İslâm Devleti, s. 40-44.

meydana getirmiştir. Mekke döneminde fert, Medine'de sosyal yapı üzerine meydana getirilen sonuçlar bunun en açık göstergeleridir.⁵³ Ayrıca belirtmek gerekir ki İslâm, bir kereliğine parlamış tarihi bir olay değildir. Zaten önemli olan da tarihî olarak bir kereliğine ortaya çıkan olaylar değil, bunların gerisinde sürekliliğini koruyan bir çizgidir.

Bir toplumun oluşması her şeyden önce o topluma yön veren fikirlerle, lider ya da rehber olan kişilerin şahsiyetine bağlıdır. Bir başka deyişle toplumlar, kendilerine vücut veren fikirler doğrultusunda oluşurlar. Bu prensipler birleştirici, adil ve sevdirici olduğu zaman toplum gelişme kaydetmektedir. Öte yandan müreffeh toplumlar her zaman ve her bakımdan birlik ve beraberlik içinde olanlardır.⁵⁴ Ahlakî düzen ve sosyal hayatta sağlam ilke ve kurallara bağlı kişilerin oluşturduğu toplumlar en mesut toplumlardır.

Hz.Peygamber dönemi ilahî olanın tarihî olanla kaynaştığı, ilahî iradenin tarihe direkt olarak müdahale ettiği bir süreçti. Vahyin kesilmesiyle bu süreç reel anlamda bitmişti ama Müslümanların bu yönlendirici unsura tekabül eden şeyi hayatlarına aktaracak kalıcı müesseseler oluşturup oluşturamamaları tarihlerinin bir çok alanını aydınlatacak anahtar bir unsur olacaktı.⁵⁵

Tarihin akışı içinde yaşamış bulunan insan topluluklarında şüphesiz, önemli sosyal değişiklikler olmuştur. Ne var ki hiç birisi Hz.Peygamber'in gerçekleştirdiği kadar tesirli ve uzun ömürlü olamamıştır. Ayrıca işaret etmek gerekir ki o, düzensiz ve başıboş insan topluluklarını birleştirecek düzenli ve teşkilatlı hayata geçmiş toplum haline getirme hususunda fevkalade önemli bir başarı göstermiştir.⁵⁶ Kişi ne kadar büyük bir dâhi olursa olsun insanların ancak bir veya iki duygu, seciyye ve yeteneğin gelişmesine ve ikazına muvaffak olabilir. Oysa Hz.Peygamber tek başına Arap yarımadasındaki bedevî Arapların binlerce hissiyat-ı âliyesinin inkişafına sebep olmuştur. Bu ise nübüvvetin bir delilidir.⁵⁷ Resûl-i Ekrem'in hayatı çok iyi biliniyor. Onun öğretisi ne bir efsane ne de arkeologların uydurmasıdır. Işığı altında öğretimini yaptığı Kur'ân-ı Kerîm, en iyi şekilde muhafaza edilen dinî bir kitaptır.⁵⁸ Şu da bir gerçektir ki ne kadar büyük olurlarsa olsun, hiç bir kral, Allah'ın resûllerinden biri kadar toplumda saygı görmemiştir. Veleve ki bu Resûl fakir ve her türlü maddî gelirden mahrum olsun.⁵⁹

SONUÇ

Hz.Peygamber'in 23 yıl gibi kısa bir zaman diliminde meydana getirdiği sosyal düzen, insanların on dört asır boyunca en çok hayret ettiği konuların başında gelir. Zira insanların gönlünü fethederek bu kadar kısa bir sürede

⁵³ Aydın, s. 283.

⁵⁴ Uğur, s. 156.

⁵⁵ Durî, s. 8.

⁵⁶ Uğur, (Önsöz), X-XI.

⁵⁷ Said Nursî, Muhâkemat, İstanbul 2004, s. 148-149.

⁵⁸ Hamidullah, İslâm Devleti, s. 49.

⁵⁹ Hamidullah, İslâm Devleti, s. 52.

böylesine sosyal ve âdil bir nizamı meydana getirebilmek peygamberlerden başka kimseye nasip olmamıştır.

Hz.Peygamber bu sosyal düzeni oluştururken İslâm'dan önceki kültür ve birikimi bir hammadde olarak kullanmış, yeni bir yörünge çevresinde onlara farklı bir fonksiyon kazandırmıştır. İslâm, Câhiliye dönemindeki Arapların güzel davranışlarına sahip çıkmış onları korumaya çalışmıştır. Şüphesiz ayıklanarak kabul edilen kültür unsurlarının yanında tamamıyla reddedilenler de vardır. Pek çok Câhiliye inancı bunların başında gelir. İslâm, hayatın maddî ve manevî yönüne ait kurallar getirmiş ve diğer bazı dinlerin aksine kendinden önceki gelenek ve mirasa yeni bir biçim ve mana kazandırmıştır.

İslâmiyet tevhid inancını getirerek putperestliğe karşı kesin tavır almış, bu inanışın eseri olan ve insan şerefine yakışmayan bütün kötü âdetleri ortadan kaldırmış, putlara tapmayı yasaklamıştır. Hukukî ve ahlakî cephesiyle de Câhiliye zihniyetinin bütün tezahürlerini ortadan kaldırarak yerine hilimden kaynaklanan davranışların hakim olduğu yeni bir hayat düzeni kurmuştur. İslâm tek Allah inancına bağlı, ahiret müeyyidesine dayalı bir sosyal düzen kurmuş; ölümden sonraki hayat inancının aktifliğinden tecrit edilmiş soyut bir telakkinin yerine âlemlerin Rabbi, din gününün sahibi, yaratan ve yöneten bir Allah inancı getirmiştir.

İslam, Mekke döneminde fertleri sağlam bir inanç temeli üzerinde eğiterek onlarla Allah arasında derin bir bağ kurmasını sağlamıştır. Medine döneminde ise genel olarak bir toplum inşasına yönelmiştir. Kabile, sosyal bir birim olarak kalmakla beraber Hz.Peygamber, onu ümmet içinde eritmeye çalışmıştır. Cemiyette horlanan, fikirlerine başvurulmayan, miras hakkından mahrum olan kadınlar, İslâm sayesinde toplumda saygın bir konuma kavuşmuştur.

Ayrıca belirtmek gerekir ki İslâm, bir kereliğine parlamış ve fonksiyonunu yitirmiş tarihi bir olay değildir. Zaten önemli olan da tarihi olarak bir kereliğine ortaya çıkan olaylar değil, bunların gerisinde sürekliliğini koruyan sağlam ve tutarlı bir çizgidir. Bu nedenle İslâm toplumu kendi kuruluş temelinde yatan akide ve düşüncüyü kabul edenlere sonuna kadar açık bir toplumdur. Sağlam bir inanç sistemine sahip olan İslâm, evrensel boyutlu bir dindir.